

## ქართული აგიოგრაფიული ტექსტის XIII საუკუნის ბერძნული და ლათინური თარგმანი\*

შუასაუკუნეების მდიდარი ქართული ლიტერატურის პრობლემاتيკა ჯერ კიდევ მრავალმხრივ დამუშავებას საჭიროებს. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ამ ლიტერატურის მსოფლიო ქრისტიანული აზროვნების პროცესში ჩართვის საკითხი. იცოდნა შუა საუკუნეებში საზღვარგარეთ ძველი ქართული ორიგინალური მწერლობის შესახებ? ქართული ლიტერატურის რომელი ძეგლები გასცდა ძველად ქართული ენის ფარგლებს? რომელი დროიდან იცნობენ ქართულ მწერლობას ევროპაში? აი, საკითხთა ერთი რიგი, რომლებზეც პასუხის გაცემა, უცხოური წყაროების სათანადოდ შეუსწავლულობის გამო, ჯერ-ჯერობით ჭირს. ამ რიგის ზოგიერთ საკითხზე ვარაუდები ქართველ მეცნიერთა მიერ გამოთქმულია. მაგალითისთვის შეიძლება მივუთითოთ რუსთაველის პოეტური შემოქმედების ცალკეული ნიმუშების არაბულენოვან სამყაროში შესაძლებელი გავრცელების ვარაუდზე, რის სამტკიცებლადაც საკმარისი მასალა ჯერ-ჯერობით არ ჩანს.

უფრო სარწმუნოა თვალსაზრისი X-XI საუკუნეების დიდ ათონელ მოღვაწეებთან (იოანე, ეფთვიმე, გიორგი მთაწმიდელები) დაკავშირებული ქართული წერილობითი ძეგლების ბერძნულ ენაზე შესაძლებელი თარგმანის თაობაზე. საქმე ისაა,

---

\* პირველად გამოქვეყნდა აკადემიკოს თინათინ ყაუხჩიშვილის საიუბილეო კრებული – *ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი*. „ლოგოსი“, თბ. 1999, გვ. 310-323).

რომ ათონის მთის ქართველი მოღვაწეები ბერძნულ სამყაროში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ. ბერძნულმა ეკლესიამ ისინი მართლმადიდებლური ეკლესიის წმინდანებად აღიარა. ივირონის ქართველ დამაარსებელთა ხსენების დღე ახლაც უდიდესი დღესასწაულია ათონის მთაზე. მათ შესახებ ლიტურგიკულ პრაქტიკაში გამოსაყენებელი საკითხავები არც თუ იშვიათია ათონის მთის ბერძნულ ხელნაწერებში. ისიც დადგენილია, რომ შედარებით მოგვიანო პერიოდში შექმნილი მათი ცხოვრების ამსახველი სვინაქსარული *ცხოვრებანი* ერთგვარად დამოკიდებული არიან ქართულ მასალაზეც. და მაინც, ქართული ორიგინალური მწერლობის რომელიმე ძეგლის ან მისგან ნაწყვეტის უცხოურ ენებზე თარგმნაზე (ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით) აშკარა მითითება თვით XIX საუკუნემდე ჭირს (გამონაკლისია ქართული ფილოსოფიური და საისტორიო მწერლობის ძეგლების სომხურენოვანი თარგმანები).

ამ ვითარებაში, ვფიქრობ, ძალზე მნიშვნელოვანია მითითება ქართველ მკვლევართათვის, დღემდე უცნობ ერთ ფაქტზე, რომელსაც აქამდე თავისი ასახვა არ უპოვია ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიაში: XIII საუკუნეში ლათინურ და ბერძნულ ენებზე გადაუტანიათ ერთი პასაჟი XI საუკუნის ქართული ორიგინალური აგიოგრაფიიდან, კერძოდ გიორგი მცირის *გიორგი ათონელის ცხოვრებიდან*, და იგი მოღწეულია ჩვენამდე XIII-XIV საუკუნეების მიჯნის ხელნაწერებში ჩართული ბერძნულ და ლათინურენოვანი ტექსტებით.

1060-65 წლებში გიორგი მთაწმინდელმა საქართველოში ბაგრატ IV-ის მიწვევითა და თანადგომით დიდი საეკლესიო რეფორმა ჩაატარა. ქვეყნის წინაშე ვალმოხდილი მოძღვარი საბერძნეთში, მთაწმინდას ბრუნდებოდა, თან მონასტერში აღსაზრდელად 80 ობოლი ბავშვი მიჰყავდა. ბერი კონსტანტი-

ნოპოლში შეჩერდა, იმპერატორ კონსტანტინე დუკასთან (1059-1067) ქართ-ველთა მეფის წერილი მიჰქონდა. ბიზანტიის სამეფო კარზე დაწინაურებულმა ქართველმა დიდებულებმა, კერძოდ პეტრე პატრიკმა, იგი სამეფო კარზე წარადგინეს. იმპერატორმა ბერი დარბაზობაზე მიიწვია, სადაც ბერძენთა და რომაელთა შორის საეკლესიო განხეთქილების საკითხზე მსჯელობდნენ. ამ გან-ხილვას, ბიზანტიის სამეფო კარის დიდ მოხელეებთან ერთად, რომაელი და სომეხი დიდებულებიც ესწრებოდნენ. იმპერატორმა, შენიშნა რა ქართველი ბერის დიდი განსწავლულობა საღვთისმეტყველო დოგმატიკასა თუ ლიტურგიკაში, გიორგი მთაწმინდელს საკამათო დეტალების გადაწყვეტაში მთავარი არბიტრის როლი დააკისრა. თავდაპირველად მას ქართველთა სარწმუნოების ბერძნულ მართლმადიდებლობასთან მიმართებაზე ჰკითხა: „ესე არს სარწმუნოებაჲ მართალი ნათესავისა ჩუენისაჲ. და რაჟამს ერთგვის გვცნობიეს, არღარა მიდრეკილ ვართ მარცხლ, გინა მარჯულ“<sup>1</sup> – მიუგო დიდმა მოძღვარმა. შემდეგ მეფემ ქართველ ბერს ბერძნული და რომაული ლიტურგიის განსხვავებული დეტალების ახსნა სთხოვა. მოძღვარმა განმარტა ევქარისტული პრაქტიკის სიმბოლიკა და თან დასძინა: „ბერძენთა შორის მრავალი წვალეებაჲ შემოვიდა პირველ და მრავალგზის მიდრკეს... ხოლო ჰრომთა ვინაჲთგან ერთგვის იცნეს ღმერთი, არღარა ოდენ მიდრეკილ არიან და არცა ოდეს წვალეებაჲ შემოსრულ არს მათ შორის.“<sup>2</sup> იმპერატორის კითხვას სომეხთა სარწმუნოების შესახებ წმინდა ბერმა მოკლედ მიუგო: „ბოროტსა სარწმუნოებასა სახელცა ნუ ედებინ.“<sup>3</sup> იმპერატორი

<sup>1</sup> გიორგი მცირე, „ცხოვრებაჲ გიორგი მთაწმინდელისაჲ“: *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II. თბ. 1967, გვ. 178.

<sup>2</sup> იქვე, გვ. 179.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 180.

„აღივსო სიხარულითა და მაღლი შესწირა ღმერთსა.“<sup>1</sup> სომეხი დიდებულები შერცხვენილნი დარჩნენ, ხოლო „მთავართა მათ ჰრომთა დიდად განიხარნეს... ეტყოდეს წმიდასა: „წარგიყვა-ნოთო წინაშე წმიდისა პაპაჲსა.“<sup>2</sup>

წინააღმდეგობა რომისა და ბიზანტიის ეკლესიათა შორის ოფიციალური განცოფის (1053 წ.) შემდეგ კიდევ უფრო გამძაფრდა. როგორც ზემოთ მოთხრობილი ისტორიიდან ჩანს, გიორგი მთაწმიდელის პიროვნებისადმი რომაელ დიდებულებს დიდი სიმპათია და ინტერესი იმთავითვე გამოუჩენიათ. ამავე დროს, ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ იმპერატორ კონსტანტინე X დუკას კარზე გამართული დისპუტი უკვე რამდენიმე წლის შემდეგ ლიტერატურულად იყო ფიქსირებული ათონის მთაზე გიორგი მცირის დაწერილ *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში*. ათონი კი ქართველ და რომაელ განდევნილ მოღვაწეთა შეხვედრის ადგილიც იყო: ივირონის მახლობლად, ლათინელებს, ქართველთა ხელშეწყობით, ჯერ კიდევ იოანესა და ეფთვიმეს სიცოცხლეში ჰქონდათ აგებული მონასტერი და ქართველებთან მათი კულტურული და მეგობრული ურთიერთობა ინტენსიურად გრძელდებოდა. აქედან გამომდინარე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ბერძნული და რომაული ქრისტოლოგიური მიმართულებების შეხვედრის არეალში მოღვაწე ლათინელ ბერებს უნდა სცოდნოდათ ზემოთ გადმოცემული ისტორია და დაინტერესებულყვნენ ქართულ აგიოგრაფიულ თხზულებაში შეტანილი შესაბამისი პასაჟით.

ამ ვარაუდს ადასტურებს რომაელი მკვლევარის გეორგ ჰოფმანის მიერ 1951 წელს მილანში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ბიბლიოთეკის თავმჯდომარის, ჯოვანი გალბიატისადმი მიძღვ-

---

<sup>1</sup> იქვე.

<sup>2</sup> იქვე.

ნილ საიუბილეო კრებულში გამოქვეყნებული სტატია: „რელიგიური საუბრის ტექსტები იმპერატორ კონსტანტინე X დუკას წინაშე“, <sup>1</sup> რომელშიაც XIII-XIV საუკუნეების სამი ხელნაწერის მიხედვით გამოქვეყნებულია აქ მოთხრობილი ამბის თავისებური გადამუშავების შემცველი ბერძნული და ლათინური ტექსტები.

გიორგი მცირის *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების* განხილული პასაჟის ბერძნული და ლათინური თარგმანი შეტანილია *რწმენის საუნჯის* (Thesaurus fidei) სახელით ცნობილ კრებულში, რომლის შექმნაც დაკავშირებულია ბოლონიელი ბონაკორსის (Bonaccorsi von Bologna) სახელთან. ეს დომინიკელი ბერი მისიონერად მოღვაწეობდა საბერძნეთში, ორმოც წელზე მეტი ხნის განმავლობაში. მის გარდაცვალებას დაახლოებით 1275 წლით ათარიღებენ. გ. ჰოფმანი ამ თხზულების სამ ხელნაწერს ასახელებს:

1. პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ბერძნული ფონდის (Parisinus graecus) 1251 (ადრინდელი Colbert-ის ფონდის 3285). ხელნაწერი თარიღდება დაახლოებით XIII-XIV საუკუნეების მიჯნით. ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთი ბერძნული და ლათინური ტექსტით *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებიდან* იკითხება 124-126-ე ფურცლებზე.

2. Parisinus graecus 1252 (Colbert 2567). ხელნაწერი დაახლოებით თარიღდება XIII-XIV საუკუნეების მიჯნით. იგი ცოტათი უფრო გვიანდელია, ვიდრე Parisinus graecus 1251. *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების* პასაჟი ბერძნულად და ლათინურად იკითხება 110-111-ე ფურცლებზე.

---

<sup>1</sup> Hofmann, G., S. I., „Texte zum Religionsgespräch von Kaiser Konstantin X. Dukas“: *Miscellanea Giovanni Galbiati, v. III (Fontes Ambrosiani, XXVII)*. Milano 1951, pp. 249-262.

3. მილანის ამბროსიის ბიბლიოთეკის ბერძნული ფონდის (Ambrosianus graecus) 253 (ძველი ნუმერაციით – D 78 sup.). ხელნაწერი თარიღდება დაახლოებით 1327 წლით. იგი ზემოთ მითითებულ ხელნაწერზეა (Parisinus 1252) დამოკიდებული. Ambrosianus graecus 253 თხზულების მხოლოდ ბერძნულ ტექსტს შეიცავს სრულად, ხოლო ლათინურს ნაკლულად. აქ ჩვენთვის საინტერესო პასაჟის მხოლოდ ბერძნული ტექსტი იკითხება 158-159 ფურცლებზე.

პარიზის ზემოთ დასახელებული ხელნაწერები აღწერილია Quétif-ისა და Échard-ის მიერ,<sup>1</sup> ხოლო მილანის ხელნაწერი – Martini-ისა და Bassi-ის მიერ.<sup>2</sup> ჩვენთვის საინტერესო პასაჟზე დაკვირვებით გ. ჰოფმანი ასკვნის, რომ მეორე ხელნაწერი (Parisinus graecus 1252) დამოკიდებულია პირველზე (Parisinus graecus 1251). მის გადამწერს ლათინური ტექსტი გაუმართავს ანდა გაუსწორებია პარალელური ბერძნული ტექსტის მიხედვით, ან, შესაძლებელია, ორიგინალის მიხედვით. მესამე ხელნაწერის (Ambrosianus graecus 253) ბერძნული ტექსტი კი მომდინარეობს მეორე ხელნაწერიდან.<sup>3</sup>

როგორც გ. ჰოფმანმა შენიშნა, ბონაკორსის კრებულში შეტანილი პასაჟი რელიგიური დისპუტის შესახებ იმპერატორ კონსტანტინე X დუკას კარზე აშკარად მომდინარეობს გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების ტექსტიდან.<sup>4</sup> ეს დასკვნა, ჩემი აზრით, საბუთდება შემდეგი არგუმენტებით:

---

<sup>1</sup> Quétif, I. - Échard, I., *Scriptores ordinis Praedicatorum*, I. Paris 1719, p.156-8.

<sup>2</sup> Martini, A. - Bassi, D., *Catalogus codicum graecorum bibliothecae Ambrosianae*, I. Milano 1906, p. 260.

<sup>3</sup> Hofmann, G., p. 253.

<sup>4</sup> გ. ჰოფმანი ქართულ აგიოგრაფიულ თხზულებას იცნობს პ. პეტერსის ლათინური თარგმანით: "Histoires monastiques géorgiennes": *Analecta Bollandiana*, XXXVI-XXXVII, 1917-1919, გვ. 5-309.

ა) იმის თაობაზე, რომ ეს ამბავი მოტანილია წმინდა მთის ბე-რის წმინდა გიორგის *ცხოვრებიდან* Thesaurus fidei-ში შეტანილი პასაჟის შესავალშივეა მითითებული: Ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐκ τοῦ ὁρους τοῦ ἁγίου.../// in vita beati Georgii de Monte Sancto.

ბ) Thesaurus fidei-ის პასაჟის მიხედვით, რელიგიური დისპუტი გაიმართა იმავე გარემოში და პირობებში, რომელსაც მიუთითებს *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება*: ბიზანტიის სამეფო კარი; ბი-ზანტიის იმპერატორის ინიციატივით საუბრობს ქართველი ბერი გიორგი; დისპუტს, გარდა ბერძნებისა, ესწრებიან რომაელი და სომეხი დიდებულები.

გ) ისევე როგორც *ცხოვრებაში* ბერძნულ-ლათინურ ტექსტშიც საუბარი მიმდინარეობს კითხვა-მიგების ფორმით: იმპერატორი ეკითხება ქართველ ბერს და იგი პასუხობს.

დ) ბერძნულ და ლათინურ თარგმანში ქართული თხზულების მსგავსადაა აღწერილი იმპერატორის მიერ დასმული საკითხები და წმ. გიორგი ათონელის პასუხები: ევქარისტის სპეციფიკური დეტალები (პურის ცომის, მარილისა და წყლით განზავებული ღვინის გამოყენება), ქართული მართლმადიდებლობის სინამდდე, ბერძენთა მიერ წარსულში მწვალებლობისაკენ გადახრები, რომელთა რელიგიური სიმტკიცე პეტრე მოციქულიდან დაწყებული, სომეხთა სარწმუნოების განქიქება.

ე) ერთმანეთის მსგავსია რელიგიური დისპუტის შედეგების გადმოცემა: მეფის კმაყოფილება ქართველი ბერის პასუხებით, რომელთა დიდი სიხარული, სომეხთა შერცხვენა.

წინამდებარე ნარკვევის ბოლოს დართულია გ. ჰოფმანის მიერ გამოქვეყნებული<sup>1</sup> ბერძნული და ლათინური ტექსტი წმინდა გიორგი ათონელის საუბრისა იმპერატორის კარზე ბონაკორსის შრომიდან Thesaurus fidei. XIII საუკუნის ბერძნულ-ლათინურ

<sup>1</sup> Fontes Ambrosiani, XXVII, p. 256-258.

ტექსტში ჩვენ მიერ გამოყოფითაა დასტამბული ის ადგილები, რომელთა მიმართება გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების ქართულ ტექსტთან უფრო აშკარაა. აქვე პარალელურად ვერთავთ ქართული აგიოგრაფიული ტექსტის შესაბამის ადგილებს, თხზულების კრიტიკული პუბლიკაციის მიხედვით.<sup>1</sup> (იხ. დანართი ნარკვევის ბოლოს).

პარალელურად მოყვანილ ქართულ-ბერძნულ-ლათინურ პასაჟებში ბერძნულ-ლათინური ტექსტის მომდინარეობა ქართულიდან აშკარაა. მხოლოდ უნდა ითქვას, რომ საქმე არა გვაქვს ზუსტ თარგმანთან, ამ სიტყვის თანამედროვე მნიშვნელობით. ბერძნულ-ლათინური ტექსტი არის ქართული ცხოვრების შესაბამისი ადგილების თავისუფალი ადაპტირებული თარგმანი. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არც ლათინური ტექსტი მისდევს ბერძნულს სიტყვა-სიტყვით.

გამოქვეყნებული ქართულ-ბერძნულ-ლათინური პარალელური ტექსტები მრავალ საკითხს სვამს მკვლევართა წინაშე. ამაყრად ჩვენი ინტერესისა და კვლევის სფეროში არ შემოდის ამ ფაქტთან დაკავშირებული სახელმწიფოებრივი და საეკლესიო ურთიერთობის თავისთავად უმნიშვნელოვანესი პრობლემები (დამოკიდებულება ქართული სახელმწიფოსა ბიზანტიასთან და ევროპასთან XI საუკუნის მეორე ნახევრის დასაწყისში, ქართული ეკლესიის უმთავრესი ავტორიტეტის, გიორგი მთაწმიდელის მიერ გამოხატული სიმპათია რომის ეკლესიის მიმართ ბერძნულ-ლათინთა საეკლესიო გათიშვის ადრეულ ეტაპზე, ბერძენი იმპერატორის, კონსტანტინე X დუკას ინტერესი ამ საეკლესიო პრობლემატიკისადმი და ერთგვარი ლოიალობა რომაელთა მიმართ და სხვ.); არც გიორგი ათონელის მიერ განმარტებული ლიტურგიკისა და ევქარისტის დეტალების სიმბოლიკა (ქართვე-

<sup>1</sup> გიორგი მცირე, „ცხოვრებად ...“, გვ. 178-180.



ლი მოძღვრის მიერ განმარტება ევქარისტიაში გამოყენებული პურის ცომის, მარილის, წყლით განზავებული ღვინის სიმბოლუ-კისა და ახსნა რომაელთა ლიტურგიკულ პრაქტიკაში დამკვიდ-რებული ტრადიციისა) და არც იმ ლიტურგიკულ-დოგმატიკური წყაროების ძიება, რომლებსაც შეიძლება გიორგი ათონელი თავის დისპუტში ან მისი *ცხოვრების* ავტორი ემყარებოდა.

ჩემი ინტერესი XIII საუკუნის ქართულ-ბერძნულ-ლათინური ლიტერატურული ურთიერთობების ამ უაღრესად საინტერესო და უნიკალური ფაქტის მიმართ, უპირველეს ყოვლისა, ფილოლოგიურია. ამ კუთხით კი დაისმის რამდენიმე საკითხი, რომლებზეც პასუხის გაცემა ძალზე საშურია. დღეისათვის გა-მოვლენილი ფაქტობრივი მასალიდან აშკარაა მხოლოდ ის, რომ XI საუკუნის ორიგინალური ქართული აგიოგრაფიული თხზუ-ლება *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება* XIII საუკუნეში უკვე ცნობილია ბერძნულადაც და ლათინურადაც. უფრო მეტიც, მისგან თარგმნილია XI-XIII საუკუნეების ბერძენ-ლათინთა რელიგიური პოლემიკის უაღრესად მნიშვნელოვანი პასაჟი ბერძნულადაც და ლათინურადაც და იგი შეტანილია რომის ეკლესიის ძალზე პრესტიჟულ კრებულში Thesaurus fidei. რჩება საკითხები, რომლებზეც დამატებითი მასალის მოპოვების გარეშე პასუხის გაცემა არ ხერხდება. როგორ მიუწვდა ხელი დომინიკანელ ბერს ბონაკორსის ქართულ ტექსტზე? სხვაგვარად რომ ვთქვათ, საიდან თარგმნის იგი ლათინურ ენაზე ამ პასაჟს – ქართულიდან თუ *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების* უკვე არსებული ბერძნული თარგმანიდან? როგორ გაჩნდა ამ პასაჟის ბერძნული თარგმანი: იგი უშუალოდ ქართული *ცხოვრებიდან* მომდინარეობს (უთარ-გმნეს იგი ბონაკორსის, ან მან თარგმნა სხვისი დახმარებით), თუ ლათინელი ბერი ამ პასაჟის ბერძნულ ტექსტს იღებს *გიორგი*

ათონელის შესახებ ბერძნულ ენაზე უკვე არსებული თხზულებიდან?

ბერძნულ ენაზე დიდ ათონელ ქართველ მოღვაწეთა *ცხოვრებანი* ადრევე უნდა დაწერილიყო. ეს *ცხოვრებანი* უნდა თარგმნილიყო ქართულიდან ან ათონზე არსებული ზეპირი თუ წერილობითი ცნობების გამოყენებით ბერძნულად შექმნილიყო. ამაზე მეტყველებს ათონის მთაზე იბერთა ქართული ლავრის ბერძენთა ხელში გადასვლის შემდეგ ამ მონასტერში *ივირონის* დიდ ქართველ მაშენებელთა მოსახსენებელი დღის შენარჩუნების ფაქტი. აგრეთვე ის, რომ იოანე, ეფთვიმე და გიორგი ბერძნული ეკლესიის წმინდანებად იქნენ აღიარებულნი. ამ თვალსაზრისით, სწორედ XI საუკუნის დიდი ქართველი მთარგმნელის, გიორგი მთაწმიდელის სახელი სპეციფიკურ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. ზოგიერთ ბერძნულ წყაროში იგი აირია ივირონის მესამე მაშენებლის – გიორგი ვარაზგაჩეს (ივირონის მესამე წინამძღვარი, ბერძენთა მეფე რომანოზის მიერ ღალატისათვის დასჯილი და კუნძულ მონოვატზე გადასახლებული) სახელში. ეს ადრევე გამოწვეული იყო იმით, რომ ივირონში დაწესებული იყო მაშენებელთა – იოანეს, ეფთვიმეს და გიორგის ხსენების დღე, ხოლო ივირონის ქართულ საძმოში უდიდესი ავტორიტეტი ჰქონდა დამკვიდრებული დიდ მოძღვარ გიორგის, წმიდა წერილის ქართულად მთარგმნელს და ასევე წინამძღვარს.

დღეისთვის მეცნიერებაში დამკვიდრებული ცნობების მიხედვით, ბერძნულ კოლექციებში მოიპოვება ივირონის ქართველ მაშენებელთა შემდეგი *ცხოვრებანი*:

1. *ეფთვიმე იბერის ცხოვრება* დაცული ათონის მთის ბერძნულ ხელნაწერში (ლამბროსის კატალოგით<sup>1</sup> ხელნაწერი 4467) და, შე-

---

<sup>1</sup> Catalogue of Greek manuscripts of Mount Athos, by S. P. Lambros, v. II, Cambridge 1900.

დარებით ახალმოპოვებული ცნობით, კუნძულ სამოსზე არსებული ერთი ბერძნული ხელნაწერით<sup>1</sup>. ჯერჯერობით ეს ხელნაწერები შესწავლილი არ არის.

2. *ცხოვრება და მოქალაქეობა წმიდათა და ღმერთშემოსულთა მამათა ჩვენთა იოვანესი, ეფთვიმესი და გიორგისი, ჩვენი წმინდა და უდიდესი ქართველთა ლავრის მაშენებლებისა* – Βίος καὶ πολιτεία... ეს თხზულება ჩვენამდე მოღწეულია ათონის 4573 ხელნაწერით,<sup>2</sup> ვატიკანის ბერძნული ფონდის 2613 ხელნაწერით<sup>3</sup> და ათენში 1857 წელს გამოცემულ ქართველთა მონასტრის პროსკინიტარიონში<sup>4</sup> დაბეჭდილი ტექსტით. ეს თხზულება შესწავლილია.<sup>5</sup> იგი დანერგილი უნდა იყოს ათონზე ივირონის მონასტერში, XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე. მითითებულ ხელნაწერთაგან უძველესია ათონის 4573, გადანერგილი ივირონში 1758 წელს ბერი კოზმანის მიერ. ამ თხზულების ივირონის მაშენებელი გიორგი არის გიორგი ვარაზვაჩე და მასზე თხზულებაში ძალზე მწირი ცნობებია.

3. ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩანს დაუზუსტებელი ცნობა იმის თაობაზე, რომ ბერძნულ ენაზე დაცულია გიორგი მთაწმიდელის *ცხოვრება* კრებულში – Ἀκολουθία τῶν ἁγιορειτῶν πατέρων. ამ ბერძნულ კრებულს ეძიებდა გ. ჰოფმანი, მაგრამ ვერ მიაგნო. მიუთითა, რომ მას არ იცნობს ბერძნული აკოლუთიების აღმწერელი ლუის პეტი.<sup>6</sup>

<sup>1</sup> *Analecta Bollandiana*, 1975, III. იხ. მაჩხანელი, მ., *იოანე, ეფთვიმე და გიორგი ათონელების ბერძნული „ცხოვრება“*. თბ. 1982, გვ. 9.

<sup>2</sup> Lambros, S.P., *Catalogue...* II, p.147.

<sup>3</sup> Halkin, F., *Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*. Bruxelles 1969.

<sup>4</sup> Προσκυνηταριον του... ιερου μοναστηριου των Ιβηρων. Athenis 1857, 49-75.

<sup>5</sup> მაჩხანელი, მ., დასახელებული ნაშრომი.

<sup>6</sup> *Bibliographie des acolouthies grecques*, par S. G. Louis Petit. Bruxelles 1926. კ. კეკელიძე, *გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების ბერძნულ ტექსტს, თანახმად ლამბროსის კატალოგისა, შემონახულად თვლის აგრეთვე ათონის ივირონის*

ცნობა გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების ბერძნული ტექსტის ᾿Ακολουθία-ში არსებობის შესახებ ქართულ მეცნიერებაში ა. ხახანაშვილიდან იღებს სათავეს.<sup>1</sup> ვფიქრობთ, ა. ხახანაშვილი უნდა ემყარებოდეს XIX საუკუნის დასასრულს რუსულ სასულიერო წრეებში ძალზე პოპულარულ ორთომეულს – ათონურ პატერიკს, რომელიც იმავე საუკუნის მეორე ნახევარში ათონის მთაზე მოღვაწე ვინმე ბერ აზარაას შეუდგენია.<sup>2</sup>

ათონურ პატერიკში შეტანილია ქართველ მთაწმიდელთა ცხოვრებანიც. კერძოდ, იოანე, ეფთვიმე და გიორგი ივერიელების, გაბრიელ ივერიელის და XIII საუკუნეში წამებულ ივერიელ ბერთა. ათონური პატერიკის ზოგი ნაწილი ორიგინალურია – შემდგენელს თვითონ შეუთხზავს სხვადასხვა წყაროს გათვა-ლისწინებით. ზოგი ნაწილი კი თარგმნილია ბერძნულიდან. თა-ნახმად შემდგენელის მითითებისა, ქართველ ათონელთა ცხოვრებანი თარგმნილია ორი კრებულიდან: “᾿Ακολουθία τῶν ἁγιορειτῶν πατέρων და Νέον ἐκλόγιον”. ეს უკანასკნელი 1805 წელს ცნობილი მთაწმიდელი ბერისა და მწერლის, ნიკოდი-მოსის (1748-1809) მიერ შედგენილი კრებულება. რა კრებულება დამოწმებული ᾿Ακολουθία, გამოცემული წიგნია იგი თუ რომე-ლიმე ხელნაწერში იყო მოთავსებული, ამის შესახებ ათონურ პატერიკში ცნობები არ ჩანს.

---

453-ე ბერძნულ ხელნაწერში (*ქართული ლიტერატურის ისტორია*, I, თბ. 1960, გვ. 213). ეს არის ჩემ მიერ ზემოთ დასახელებული ათონის ბერძნული 4573 ხელნაწერი, რომელშიც შეტანილია Βίος καὶ πολιτεία ანუ „ცხოვრება და მოქალაქეობა... იოანესი, ეფთვიმესი და გიორგისი“. ამ „ცხოვრების“ გიორგი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არის გიორგი მაშენებელი, ვარაზგაჩე და არა გიორგი მთაწმიდელი.

<sup>1</sup> Хаханов, А., *Очерки по истории грузинской словесности*, т. I. М. 1895; т. II, 1897; т. III, 1901.

<sup>2</sup> Энциклопедический словарь, под ред. И. Е. Андреевского, т. IV. СПб. 1891, стр. 585.

ათონური პატერიკის პირველი ნაწილის 1876 წლის გამოცემის<sup>1</sup> 113-139 გვერდებზე შეტანილია გიორგი ივერიელის ცხოვრება – «Πρεποдобный Георгий Иверский. Память его мая 13-ого». მოყვანილ სათაურს თან ერთვის შენიშვნა: "Из 'Ακολουθία τῶν ἁγιονοειτῶν πατέρων". თხზულება იწყება პატარა შესავალით, რომელშიც გიორგი ივერიელი მიჩნეულია ივი-რონის ერთ-ერთ მაშენებლად, ეფთვიმეს ბიძაშვილად, რომელმაც ააგო მონასტერში მთავარი ეკლესია – კათოლიკონი. მოვიყვანთ სრულად ამ შესავალს:

«И сей богоносный отец наш Георгий происходил тоже из Иверии. Он был племянник Иоанна и двоюродный брат Евфимия; тоже старался об украшении распространении созданной Иоанном обители, вновь воздвиг от основания соборный храм (кафоликон) ея, и потому почитается также ея ктиторм. Что соборный храм создан Георгием, видно из надписи, которая сделана им на медном круге, лежащем на полу, в середине этого священного храма, под хоросом, где святой пишет так: „Я Утвердил столпы сии, и в век не подвижутся.“ - Георгии, монах Ивер и ктиторм».

შესავალს მოსდევს გიორგი ივერიელის ცხოვრება, დაყოფილი ქვეთავებად: 1. Отрочество и воспитание преподобного Георгия - გვ. 113-115; 2. Путешествие Георгия по святым местам - გვ. 116-128; 3. Путешествие Георгия в Грузию – გვ. 128-134; 4. Кончина Георгия – გვ. 134-139. ეს ცხოვრება წარმოადგენს გიორგი მცირის გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების გვიანდელ გადამუშავებას. ამრიგად, ათონური პატერიკის გიორგი ივერიელი არის გიორგი ვარაზ-ვაჩესა და გიორგი მთაწმიდელის ერთმანეთში აღრევით შექმნილი არარსებული პიროვნება. სხვაგვარად რომ ვთქვათ: დიდი მწერლის, მოძღვრისა და წმიდა მამის, გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების დეტალები, რომლებსაც ჩვენ ვიცნობთ გიორგი მცი-

---

<sup>1</sup> *Афонский патерик или жизнеописания святых на святой Афонской горе просиявших*, Издание четвертое, ч. I. С.-П. 1876.

რის თხზულებიდან (*ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა*) მიჩნეულია ივირონის მაშენებლის, გიორგი ვარაზგაჩეს ბიოგრაფიად.

ამჯერად, ჩვენთვის უფრო საინტერესოა, თუ როგორაა ათონური პატერიკის გიორგი ივერიელის ცხოვრებაში ასახული ეპიზოდი კონსტანტინე ღუკას კარზე გამართული დისპუტისა. შეიძლება თუ არა ამ ტექსტის წინაპარი Ἁκολουθία-ის ბერძნული ტექსტი მივიჩნიოთ XIII საუკუნის ლათინური თარგმანის დედნად? ამ კითხვას უარყოფითად უნდა ვუპასუხოთ. ათონური პატერიკის გიორგის ცხოვრებაში ჩვენთვის საინტერესო ეპიზოდი გადამუშავებული სახითაა შეტანილი. კერძოდ, ამბავი მოთხრობილია თანმიმდევრულად, მხოლოდ სპეციფიკური დეტალები, რომლებშიც ჩანს ქართველი მოძღვრის სიმჰათია რომაელთა მიმართ, გამოტოვებულია. მოგვცავს სათანადო ადგილი პატერიკიდან (გვ.136):

«В то время при царском дворе находилось много именитых мужей, из числа римлян и армян, и сам последний царь армянский - Гагик, бежавший в Царьград из покоренной сарацинами столицы его Ани. Император, в присутствии их, спрашивал святого старца о различии исповедании, извиняясь тем, что, как державший всегда меч и скипетр, он мало знаком с предметами церковными, хотя, по настоящему, православие должно утверждаться от царей. Константин желал знать, во всем ли согласна Церковь иверская с православною Церковию греческою, - и весьма был утешен, когда святой Георгий, ясными доказательствами, засвидетельствовал, что Церковь иверская, принявши однажды православие, никогда от него не отступала. Император возблагодарил за это Бога, и потом спрашивал еще о разности, какая существует в догматах и обрядах между греками, римлянами и армянами; - на все эти вопросы авва Георгии давал ему удовлетворительные ответы, так что державный, святитель и сановники изумлялись ясности, с какою излагал им Георгий самыя глубокия истины и то, чего не могли изъяснить им ни римляне, ни армяне».

ათონური პატერიკის ზემოთ მოყვანილი პასაჟი გიორგი მცირის ტექსტის გვიანდელი გადამუშავებაა ბერძნული მართლმადიდებლური ეკლესიის ინტერესების შესაბამისად. შეიძლება თუ არა დავუშვათ, რომ გადამუშავება ათონური პატერიკის შემდგენელის ხელიდან მოდის, ხოლო ᾿Ακολυσθία-ის ჩვენთვის უცნობი ბერძნული ტექსტი მოსალოდნელია, რომ ქართულ გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებასთან უფრო მეტ მიმართებას ამყარებდა. ჩემი ვარაუდით, ათონის მთაზე შედგენილ წმიდა მამათა აკოლუთიების კრებულში, თუ ასეთი მართლაც არსებობდა, შეტანილ ბერძნულ ტექსტში ჩვენთვის საინტერესო პასაჟი გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებიდან უკვე გადამუშავებული იქნებოდა მართლმადიდებლური ეკლესიისათვის მისაღები პოზიციის მიხედვით. სხვა საქმეა, თუ როგორ იქნა შედგენილი ბერძნული კრებული ᾿Ακοლυσθία (ვიმეორებ, თუ იგი მართლაც არსებობდა): კრებულის შედგენის დროს გადამუშავდა ქართული გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება თუ შემდგენელი სარგებლობდა ცხოვრების ძველი ბერძნული თარგმანით? ასე რომ, დასმული საკითხის გადაჭრა უნდა დაემყაროს დღეისათვის უცნობ ფაქტებს ჯერ-ჯერობით შეუწავლელი ამ ბერძნული ხელნაწერებიდან.

დავუბრუნდეთ XIII საუკუნის ლათინურ კრებულში ქართული აგიოგრაფიული თხზულებიდან შეტანილ პასაჟს. რა გზით უნდა მივღწია ქართული ორიგინალური თხზულების ტექსტს ლათინურ რწმენის საუნჯემდე? ამ კითხვას სარწმუნო ფაქტების უქონლობის გამო მხოლოდ ვარაუდის სახით უნდა ვუპასუხოთ. როგორც უკვე აღვნიშნე, XI საუკუნის დასაწყისიდან ათონის მთაზე ქართველთა მონასტრის მეზობლად ლათინელ ბერ-მონაზონთა საკრებულო არსებობდა, რომელსაც ქართველებთან მჭიდრო მეგობრობა აკავშირებდა. ქართველები და ლათინები ხშირად სარგებლობდნენ ერთმანეთის მხარდაჭერით. ფაქტები მეტყველებენ, რომ ეს

მხარდაჭერა კულტურულ სფეროებსაც მოიცავდა. ჩემი აზრით, ამის ერთი მაგალითია XI საუკუნის შუა წლებში ათონის მთიდან კონსტანტინოპოლში სათარგმნად წაღება „ვარლაამ და იოასაფის“ ბერძნული თხზულებისა; თანაც იმ ინფორმაციით, რომ იგი ქართულიდანაა თარგმნილი ეფთვიმე ათონელის მიერ. ჩემი ვარაუდით, სწორედ ათონის ლათინელთა საკრებულოდან უნდა ჰქონოდა ინფორმაცია დომინიკელთა ორდენის ბერს ბონა-კორსის XI საუკუნეში იმპერატორის კარზე ბერძენ-რომაელთა დისპუტის თაობაზე ქართულ თხზულებაში არსებულ ჩანაწერზე.

ვფიქრობ, აღნიშვნას საჭიროებს ისიც, რომ ქართული მეცნიერებისათვის ამ უცნობი პუბლიკაციის მოძიება მოხერხდა იმ მნიშვნელოვანი საქმიანობით, რომელიც მიმდინარეობს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან არსებულ *ქართველოლოგიური სკოლის ცენტრში*. 1994-96 წლებში NATO-ს გრანტით ვმუშაობდი შესაქმნელად მონოგრაფიისა *ქართული ლიტერატურის შესწავლა ევროპაში*. პროექტის შესრულებაში ჩაება ცენტრის თანამშრომლებისა და უცხოელი ქართველოლოგების ძალზე დიდი ჯგუფი. 1995 და 1996 წწ. ვატიკანის სამოციქულო ბიბლიოთეკაში ახალგაზრდა კოლეგასთან, ჩემს ყოფილ სტუდენტ, ამჟამად სამოციქულო ბიბლიოთეკის თანამშრომელ, დოქტორ გაგა შურდაიასთან ერთად იტალიურ მასალაზე მუშაობისას - Bibliotheka Sanctorum-ის ტომებში შეტანილ ქართველ წმინდანებზე ცნობების მოძიებისას – მივაგენით საკმაოდ არაზუსტ მითითებას *გიორგი ათონელის ცხოვრების* ქართული რედაქციის ნაწყვეტების ძველი ბერძნული და ლათინური თარგმანების შესახებ. დაზუსტებას საჭიროებდა, რასთან გვექონდა საქმე: ჩვენს მეცნიერებაში მოარულ აზრთან, *გიორგი ათონელის ცხოვრების* ბერძნული თარგმანის არსებობის შესახებ თუ რაიმე ჩვენთვის უცნობ მასალასთან? დასმულ კითხვაზე პასუხის გაცემა მოვა-ხერხე



1999 წლის მარტში, ოქსფორდში, ბოდლეის ბიბლიოთეკაში, იმავე მონოგრაფიის საკითხებზე მუშაობისას, ზემოთ მოხმობილი პუბლიკაციის მოპოვებით.

**დანართი:** გიორგი მთანმიდელის ცხოვრების ერთი მონაკვეთის XIII საუკუნის ბერძნული და ლათინური თარგმანი, ქართული დედნის პარალელებით.

[illegible]

უმისა სხედ სულისა გინიერისა, და  
 მარისა სახელ გინიერისა  
 წინაღობად წაღებასა  
 უმჯობესა აბოლმინისა,  
 რომელი-იგი კიწყისა მათ ქრისტიანთა  
 სულისა უსულად და უმინობად  
 იყოსა უმჯობესი იგი და უსულა,  
 ხოლო ღვინისა თანა წაღებასა უმინობად  
 სხედ სისილისა და წყლისა, რომელი  
 გარდასა უმჯობესა მინდობისა..

10 ყოველსა დატარებასა თუ სწავლასა, ვინა  
 ღვინისა და მინდობისა და სწავლასა  
 წინაღობად წაღებასა  
 უმჯობესა აბოლმინისა,  
 რომელი-იგი კიწყისა მათ ქრისტიანთა  
 სულისა უსულად და უმინობად  
 იყოსა უმჯობესი იგი და უსულა,  
 ხოლო ღვინისა თანა წაღებასა უმინობად  
 სხედ სისილისა და წყლისა, რომელი  
 გარდასა უმჯობესა მინდობისა..

ხოლო ღვინისა, ვინა  
 ღვინისა და მინდობისა და სწავლასა  
 წინაღობად წაღებასა  
 უმჯობესა აბოლმინისა,  
 რომელი-იგი კიწყისა მათ ქრისტიანთა  
 სულისა უსულად და უმინობად  
 იყოსა უმჯობესი იგი და უსულა,  
 ხოლო ღვინისა თანა წაღებასა უმინობად  
 სხედ სისილისა და წყლისა, რომელი  
 გარდასა უმჯობესა მინდობისა..

Sed in  
 romana, inquit, ecclesia nunquam er-  
 tor vel heresis subintravit, postquam  
 semel fidem dei susceperunt, nunquam  
 ad dexteram vel ad sinistram decli-  
 nantes, sed quemadmodum accepe-  
 runt a beato Petro principe apostolo-  
 rum, sic servant et tenent; qui beatus  
 Petrus a Cristo accepit in cena, quod  
 poteris derelinquit. Neque ulla est,  
 inquit, differentia in hoc ex quo est  
 vera fides et recta. Illi autem hec au-  
 dientes, scilicet imperator et romano-  
 rum nobiles, qui astabant, gavisī sunt  
 valde.

15 'Αλλ' εἰς τὴν ῥωμαίων ἐκκλησίαν  
 οὐδέποτε ἐνέεισθη ἡ αἵρεσις, ἀλλ' ἀφ' ὧν  
 ἔλαβεν τὴν πίστιν ὁ λαὸς, οὐδέποτε  
 ἠνέκα ἐκ τῆς ἀριστερῆς ἢ δεξιῆς  
 20 κινήσας, ἀλλὰ ὡς ἐλάμβανεν ἀπὸ τοῦ  
 ἀποστόλου Πέ-  
 τρου τὴν πίστιν, οὕτως ἐκείνην  
 25 διατηροῦν καὶ τὴν αἵρεσιν οὐκ ἐκ-  
 κλίνας, ἀλλὰ ὡς ἐλάμβανεν ἀπὸ τοῦ  
 κυρίου, οὕτως ἐκείνην διατηροῦν καὶ  
 τὴν αἵρεσιν οὐκ ἐκκλίνας.

Item alia ratio quare greci conficiunt  
ex fermentato et latini ex azimo, que  
ratio legitur in vita beati Georgii de  
Monte Sancto.

Hic sanctus Georgius quodam tem-  
pore descendit in Constantinopolim.

Ei ipso ante imperatorem astante erant  
in aula ipsius grecorum, latinorum et  
armenorum nobiles,

intra se ipsos con-  
quirentes de differentia sacramenti,  
que est inter grecos et latinos et arme-  
nos, divine Misse, nesciebant invenire  
rationem.

Tunc dixit imperator ad  
beatum Georgium: sancte pater, doce  
nos de materia huius rei; nichil enim  
magis a principe exigitur quam recta  
et immaculata fides.

τοῦ ἀγίου Γεωργίου ἐκ τοῦ ὄρους  
τοῦ ἀγίου.  
Ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀγίου Γεωργίου τοῦ  
ἐκ τοῦ ὄρους τοῦ ἀγίου, ἡ αἰτία, δι' ἣν  
5 οἱ μὲν γραικοὶ θεωροῦσθαι τὸ μυστήριον  
τοῦ παντοῦ σώματος τοῦ κυρίου ἐν  
ἐνέχυρος, οἱ δὲ ῥωμαῖοι ἵκουν οἱ λαῖνοι.  
ἐν ἀζύμῳ, εὐρίσκειται οὕτως.  
Οὕτως ὁ ἅγιος Γεώργιος κατήλθεν  
10 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν

ἐνώπιον τοῦ  
βασιλέως, καὶ ἵσαν ἐν τῇ αὐτῇ αὐτοῦ,  
τῶν γραικῶν καὶ τῶν λατίνων καὶ τῶν  
ἀρμενίων οἱ ἀγχιοντες,

ἐν ταῖς αὐτῶν  
τοῖς περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς μεταξὺ  
15 τῶν γραικῶν καὶ τῶν ῥωμαίων καὶ τῶν  
ἀρμενίων περὶ τῆς φύσεως τῆς λατρου-  
γίας, καὶ οὐκ ἔλθον εὐρίσκειν τὸν λό-  
γον.

Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς πρὸς βασιῶν  
τὸν ἅγιον Γεώργιον· Θεοσβεστάτα πα-  
20 τέρ, διδάξον ἡμᾶς περὶ τούτων τὸν πνεύ-  
ματον, οὐδὲν γὰρ μάλλον ἀναγκαῖον πα-  
τέρι, ὅσα τὸ βασιλεὺς ἡ ἐκθὴ καὶ ἀμώριος  
πίστις,

ბოლო იუდეის მის გარდა  
მეფისა მეფობანი კიჲს ვიხედ  
ღალაქუნთ და წარმცხადეს,  
სიძინით და სიბრძნით.

იყო მეფეჲს კთხილ მეჯლისი  
მართლმადიდებელთათჳს, ახჲ: "თუ  
აქლ რაჲ განყოფილება  
სარწმუნოებისა იქნებოდა სრულსა  
მის და უპირობელს სარწმუნოებას  
დგომილობას თანად?"



მერმე კუალად კითხვა მეფემან  
 სომეხთათჳს: "თუ აქჳს რაჲ ნაწილი  
 ქრისტიანეთა თანა?" ხოლო მიუგო  
 წმიდამან მოკლელ. ეთარამელ:  
 "ბოროტსა სარწმუნოებასა საბელცა  
 ნუ ეღებინ." და მათ ყოველთა წინაშე  
 სირცხულეთა აღაგზნა სომეხნი იგი  
 მეფენი.

Οι δὲ Ἀρμένιοι ἐνετράπησαν μεγά-  
 λως, ὅταν εἶπεν περὶ αὐτῶν ὁ ψευδὴς  
 πῖστις ὁὐδὲ ὄνομα ἔχει.

Armeni autem maxime sunt confusi,  
 ipso precipue dicente: De eis falsa  
 fides nec nomen habet.

Οἱ γὰρ Ἀρμένιοι  
 καὶ ἐν ἁγίῳ ἐπιτελοῦντες τὴν ἱερου-  
 35 γίαν ὡς καὶ οἱ λατῖνοι ὁμοδοξῶς ποιοῦ-  
 σιν, ἀλλ' ἐν τούτῳ πλανῶνται, ὅτι ὕμνον  
 οὐ προστιθέασιν εἰς τὸ ποτήριον ὁὐδὲ  
 ἐορτάζουσι τὴν ἡμέραν τῆς γεννήσεως  
 τοῦ κυρίου ὁὐδὲ τὸν κυριᾶν εὐαγγελί-  
 40 σμὸν τὸν διὰ τοῦ Γαβριὴλ γενόμενον  
 ἐν τῷ καιρῷ ἑαίνῳ, ἐν ᾧ οἱ λαοὶ  
 χριστιανοί, ἀλλ' ἐν ἑτέρῳ καιρῷ, καὶ ὡς  
 λέγεται, ἐν πολλοῖς ἄλλοις πλανῶνται.

Armeni enim  
 et in azimo perficientes sicut et latini  
 recte faciunt. In hoc tamen errant, quia  
 aquam in calice non apponunt neque  
 diem nativitatis domini sollempnizant  
 neque annunciationem dominicam per  
 Gabrielem factam tempore, quo alii  
 christiani, sed in alio tempore, et er-  
 rant in multis aliis, prout fertur.